

Liturgija kao umjetnost i igra kod Romana Guardinija

IVICA ŽIŽIĆ*

UDK: 264 Guardini, R.
Izvorni znanstveni rad
Prilježeno:
31. kolovoza 2015.
Prihvaćeno:
8. rujna 2015.

Sažetak: U sadržaju ove studije autor želi ispitati i analizirati pojmove umjetnosti i igre te njihovu analognu svezu s liturgijom na temelju fenomenološki oblikovanoga mišljenja u djelu *O duhu liturgije* Romana Guardinija. Riječ je o fenomenologiji umjetnosti i igre koja se kreće prema transcendentalnom mišljenju kršćanskoga bogoslužja. Prvi dio ovoga rada bavi se općim značajkama Guardinijeva teološkog mišljenja, njegovim izvorima i nadahnućima kao i raznovrsnim povijesno-kulturnim i filozofsko-teološkim profilima Guardinijeva filozofsko-teološkog prinosa. Druga dva dijela članka pristupaju izravnoj analizi poredbe liturgije kao umjetnosti i igre, rasvijetljujući njezine osnovne teorijske dionice. Na koncu se još jednom kritički promatra Guardinijeva misao o liturgiji kao umjetnosti i igri, koja se nalaže kao transcendentalno obzorje, odakle se razastire pogled u duh liturgije.

Ključne riječi: Romano Guardini, duh liturgije, liturgija kao umjetnost, liturgija kao igra.

Uvod

Godina 1918. bila je prijelomna ne samo zbog okončanja strahotnoga Prvog svjetskog rata, nego i zbog činjenice da je upravo ta godina označila početak razdoblja novoga buđenja humanističke misli. Razdoblje između dvaju svjetskih ratova u europskom prostoru, unatoč nicanju i jačanju ideoloških sustava kao odgovoru na nerazriješene političke i kulturne dijalektike moderniteta, te unatoč dubokim društvenim i ekonomskim krizama koje su potresale zapadni svijet, s pravom se smatra aksijalnim u odnosu na razvoj filozofske i teološke misli. Naime, upravo u tom razdoblju stvorena su najznačajnija djela europske filozofske i teološke kulture XX. stoljeća. Liturgijski pokret kao duhovni i povijesni pokret traganja za obnovom liturgije Crkve, valja promatrati unutar okvira intelektualnoga i duhovnoga buđenja Zapada ali i novoga, kritičkoga i plodnoga susreta katoličanstva s modernim svijetom. Zlatno doba liturgijskoga pokreta obilježilo je izdanje djela *O duhu li-*

* Izv. prof. dr. sc. Ivica Žižić, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Zrinsko-Frankopanska 19, 21000 Split, Hrvatska, izizic@kbf-st.hr

turgije (*Vom Geist der Liturgie*) Romana Guardinija (1885.-1968.).¹ Ta knjiga, prva u nizu *Ecclesia orans*, koju su izdavali benediktinci iz Maria Laach, pod vodstvom poduzetnoga opata Ildefonsa Herwegena i njegove subraće Oda Casela i Kuniberta Mohlberga, postala je nezaobilazno teološko štivo u doba liturgijskoga procvata Crkve. Teško je objektivno ocijeniti sav utjecaj Guardinijeva djela, ali sasvim dovoljno govori činjenica da je knjiga doživjela brojna izdanja i bila je prevedena na mnoge svjetske jezike (nažalost, sve do danas nije prevedena na hrvatski). Već je nakon nekoliko godina *Duh liturgije* teološki klasik, omiljen među intelektualnim elitama kao i među običnim pukom.²

Razlozi su tolikoj popularnosti mnogi. Iako Guardini u to doba nije bio naročito poznat spisatelj i teolog, niti je imao stalni sveučilišni angažman, *Duh liturgije* otkrio je Romana Guardinija kao vrsnoga pisca i neobično svestranoga mislioca. Djelo *O Duhu liturgije* pribavilo je Guardiniju ugled, osobito zbog neobično svježih i otmjene književne forme. Moglo bi se reći da se Guardini kao teolog afirmirao ovim djelom i sav njegov daljnji rad imao je na neki način doticaja s *Duhom liturgije*. Zapravo, u *Duhu liturgije* zrcali se jedinstveni spoj germanske dubine i romanske jasnoće, što u pravom smislu odražava Guardinijev talijansko-njemački identitet.

Duh liturgije prava je književna umjetnina. Opsegom malo, ali sadržajno zgusnuto djelo, neočekivano je ostavilo još dubljega traga u teologiji i u životu Crkve. Zasigurno, za liturgijski pokret Guardinijevo djelo značilo je veliki poticaj. Ono što će teologija mnogo desetljeća kasnije nazvati »antropološkim okretom«, dogodilo se najprije u krilu nove misaone i duhovne pozornosti za liturgiju i njezin teološki smisao. A u tom procesu došlo je do zaokreta u novom pristupu liturgiji, u čemu je Guardinijev prilog bio zasigurno nezaobilazan. Obilježje je nove faze liturgijskoga pokreta odricanje od jalova antimodernizma ili bojovne apologetike te produktivni susret sa stvarnim kulturnim i duhovnim stanjem novovjekovlja. Otvaranje zreloom i realnom razumijevanju liturgije bilo je neophodno posebice stoga što je to značilo nadilaženje nostalgичnoga mentaliteta teologâ-liturgičarâ iz XIX. stoljeća koji su zamišljali liturgijsku obnovu kao povratak na minule kulturne forme, a protivili se svakoj vrsti otvaranja modernomu duhu vremena. Guardinijev *Duh liturgije* otvara nov, cjelovit pogled na bogoslužje Crkve, s osobitom pozornošću na čovjeka i ljudsko iskustvo smješteno u krilo moderne kulture. *Duh liturgije* zapravo je prvi, izravni i plodni odgovor na modernističku krizu koja je pogodila kršćansko bogoslužje, prouzročivši rascjep između čovjeka i obreda, između slavlja vjere i svakodnevnog

¹ Usp. R. GUARDINI, *Vom Geist der Liturgie*, Herder, Freiburg, ⁸1922.

² Primjer filozofske percepcije Guardinijeva djela nalazimo kod filozofkinje Marije Zambrano. Usp. M. ZAMBRANO, *Renacimiento liturgico*, Cruzyraya. *Revista de Afirmacion y Negacion*, ožujak 1934., str. 161.-164.

ga života ljudi modernoga doba.³ Naime, taj je rascjep pokrenuo ne samo vjersku, nego i humanističku krizu na Zapadu. Slabljenje simboličke sposobnosti, individualizam, kult nutrine – samo su neki kritični pokazatelji duhovne pustoši modernoga doba. Guardini je ovim svojim djelom potaknuo traganje za jedinstvom između obreda i života, između žive vjere i modernoga stanja.⁴ To se traganje nastavilo kroz druga dva dijela trilogije: u djelima *Liturgijska formacija* (*Liturgische Bildung*, 1923.) i *O liturgijskom otajstvu* (*Vom liturgischen Mysterium*, 1925.).⁵

³ Taj je motiv kulturne krize modernoga doba stalno polazište Guardinijevih razmišljanja o liturgiji. Iako je u različitim razdobljima dobivao različite naglaske, Guardinijev diskurs o svjetovnom modernitetu i njegovim posljedicama za kršćansko bogoslužje oslanja se na postojeane argumente, u prvom redu na one koji se tiču samoga čovjeka i njegove »simboličke sposobnosti« (*Symbolfähigkeit*), tj. sposobnosti za razumijevanje i življenje liturgijskih simbola, o kojoj autor opširno govori u svojim prvim djelima – *Duh liturgije* (*Vom Geist der Liturgie*, 1918.) i *Liturgijska formacija* (*Liturgische Bildung*, 1922.); u nešto kasnijem razdoblju njegova pisanja i djelovanja jasnije se uočava problem recepcije *liturgijske reforme*, o čijim kulturnim vidovima progovara u svojem kratkom, ali veoma nadahnutom spisu *Riječ o liturgijskom pitanju* (*Ein Wort zur liturgischen Frage. Brief an Albert Stohr, Bischof von Mainz*, 1940.); naposljetku, Guardini ostaje trajno zaokupljen strepnjom za čovjeka i liturgiju, onim temeljnim kulturološkim problemom moderniteta i njegovim utjecajem na čovjeka i na njegovu sposobnost za liturgiju. O tom naširoko govore Guardinijeva posljednja djela posvećena liturgiji: *Die Liturgie und die geistige Situation unserer Zeit* (naknadno preuzeta u djelu *Die liturgische Erfahrung und die Epiphanie*) i *Der Kultakt und die gegenwärtige Aufgabe der Liturgie*. Za sustavni prikaz kulturne problematike u Guardinijevom mišljenju liturgije vidi: A. SHILSON, *Kulturelle Dimensionen des christlichen Kults. Aspekte einer zeitgenössischen Mystagogie in der Liturgischen Bewegung und bei Romano Guardini*, u: *Liturgisches Jahrbuch* 42(1992.), str. 162.-163.

⁴ Upravo taj rascjep između obreda i života obilježava doba svjetovnoga moderniteta. U njemu se ne odbacuju samo tradicije i dogme, nego *praktične forme* vjerovanja, kao što je upravo liturgija. Riječ je o krizi uzrokovanoj svjetovnim modernitetom, krizi koja ne pogađa samo kršćanski obred, mišljenja je teolog G. Angelini, nego obuhvaća trenutak čovjekove svijesti koja ne čuti obred kao posebno mjesto pristupa svetomu, niti kao izvoriste kakva značenja. Usp. G. ANGELINI, *Il Movimento liturgico: rilettura critica di istanze, orientamenti e problemi*, u: RAZNI AUTORI, *Riforma liturgica: tra passato e futuro*, Atti della XIII Settimana di studio dell'Associazione Professori di Liturgia, Marietti, Casale Monferato, 1985., str. 13.

⁵ Uzmemo li, dakle, u obzir druga dva dijela ove trilogije, bit će nam jasnija narav Guardinijevih početnih promišljanja, sadržanih u ovom djelu, osobito kategorije *umjetnosti i igre* koji su predmet znanstvenoga izlaganja u ovom članku. No, čini se da mali broj Guardinijevih interpretira primjećuje da *Duh liturgije* nije samostalno djelo, već da ono ima druga dva nastavka – *Liturgijska formacija* i *O liturgijskom otajstvu* – o čemu sâm Guardini svjedoči u predgovoru izdanja svojih liturgijskih djela iz 1966. godine. Usp. R. GUARDINI, *Liturgie und liturgische Bildung*, Matthias Grünewald, Mainz-Paderborn, 2003. Osim toga, valja spomenuti i druga Guardinijeva djela posvećena liturgiji iz istoga razdoblja: *O sistematskoj metodi u liturgijskoj znanosti* (*Über die systematische Methode in der Liturgiewissenschaft*, 1921.), *Sveti znakovi* (*Von heiligen Zeichen*, 1923.), *Razmatranja o slavlju svete mise* (*Besinnung vor der Feier der heiligen Messe*, 1939.).

1. Kulturno-antropološki profil Guardinijeve liturgijske teologije

Guardinijevo djelo *O duhu liturgije* s pravom se može smatrati čimbenikom zaokreta u teološkom mišljenju liturgije.⁶ Naime, *Duh liturgije* ne izlaže sustavno teološke sadržaje, već pokušava doprijeti do utemeljujućega smisla, preko kojega kršćansko bogoslužje postaje življeno iskustvo. Riječ je o tom da se iznova promisli, razradi i poveže »sadržaj« liturgije (utemeljujuće »što«) i življeno iskustvo (»kako«), pri čemu se budi nova pozornost za cjelinu i cjelovitost bogoslužja, što je dalo poticaja otkriću čovjeka, ne više pasivnoga promatrača, nego živoga dionika liturgijskoga događaja. Taj »antropološki okret« bio je nužan i zbog kulturnoga stanja moderniteta koji je nametnuo otkriće subjekta i njegova duhovno-povijesnoga iskustva. U doba kad se čovjek više ne tumači u redu liturgije, niti se prepoznaje u svojem sakramentalnom identitetu, u povijesnom trenutku povlačenja svetoga u područje intimnosti, privatnosti ili pak iščeznuća svetoga pred nadorom svjetovnosti, liturgija iznova otkriva svoj poziv da bude *cjelina* i da svojom cjelovitošću zahvati čovjeka, dovodeći ga do izvora koji je u svetomu. Povratak čovjeku i ljudskom iskustvu nije značio svođenje liturgije na antropološke dinamizme, niti kakvu prilagodbu modernim trendovima, koji bi zapravo značili otklon od istinskih duhovnih i teoloških izvora. Antropološki okret bio je potreban da bi se iznova otkrili uvjeti mogućnosti autentičnoga liturgijskog iskustva, tj. da bi liturgija iznova postala *duh* i *forma* preko koje se animira i formira kršćanski identitet. Drugim riječima, liturgija je kao teološko mjesto za Guardinija temeljni hermeneutički okvir antropologije, najvlastitije mjesto gdje se zrcali čovjekova istina. Čovjek iznova pronalazi u liturgiji mjesto ozbiljenja svoje humanosti, a liturgija iznova pronalazi put do čovjeka i njegova iskustva. »Gotovo se čini da u dubini onoga teološkoga, u govoru o liturgiji, Guardini pronalazi dubinu onoga ljudskoga. No, i obrnuto je točno, jer u dubini ljudskoga, u svojem tipičnom načinu tjelesnoga i govornoga bivanja, on otkriva samu dubinu teološkoga.«⁷ Isprepletenost između teologije i antropologije u liturgiji, kod Guardinija je duboka i trajna. Ona dijalektički urasta u igru *polarnih suprotnosti*, tipičnoga stila Guardinijeva dijalektičkog inkluzivizma, na čijem je tra-
gu također razvio svoju teološko-liturgijsku misao.

⁶ O ključnoj ulozi koju je odigralo djelo *Duh liturgije* u liturgijskom pokretu složni su svi Guardinijevi interpreti i biografi. Navedimo samo nekolicinu najvažnijih: B. NEUNHEUSER, *La liturgie dans la vision de Romano Guardini*, u: A. PISTOIA, A. M. TRIACCA (ur.), *La liturgie: son sens, son esprit, sa méthode*, Conférences St. Serge, 1981., Roma, 1982., str. 179.-189.; M. MARSCHALL, *In Wahrheit beten: Romano Guardini – Denker liturgischer Erneuerung*, EOS-Verlag, Sankt Ottilien, 1986.; F. DEBUYST, *Romano Guardini. Einführung in sein liturgisches Denken*, Friedrich Pustet Verlag, Regensburg, 2009.

⁷ F. RIVA, *Rito, simbolo, corpo. Attualità di Guardini*, u: G. FABRIS, A. BERLAFFA, G. PAONE (ur.), *Romano Guardini. Presenza e attesa dell'uomo*, Il Poligrafo, Padova, 2010., str. 141.

Drugi je motiv sadržan u metodičkoj inverziji ključnih kategorija *duh* (*Geist*) i *forma* (*Gestalt*). Guardini svojemu djelu daje naslov *Duh liturgije*. Promotrimo li pažljivo naslove poglavlja, lako ćemo uočiti da se ono ustrajno kreće po *formi* liturgije, ne prepuštajući se olako pojednostavljenim duhovnjačkim interpretacijama. *Gestalt* – *forma* ključ je Guardinijeve liturgijske hermeneutike. Molitva, zajednica, stil, simbolika, igra različiti su elementi liturgijske forme preko koje Guardini govori o *duhu* liturgije. Na taj način ne reintegrira i ne vrjednuje samo liturgijsku formu, nego vješto predlaže nov način teološkoga mišljenja cjeline kršćanskoga bogoslužja. Posve suprotno od zamisli romantičnoga intimizma, prema kojemu se odnos s Bogom zbiva na nutarnjem, misaonom ili čuvstvenom području, Guardini prepoznaje u liturgiji cjelinu u kojoj se istovremeno uprisutnjuje Božje otajstvo, ali i zbiva sav čovjek u svojoj najintimnijoj biti i u svojoj poetičnoj otvorenosti svetomu. Riječ je o fenomenološki vođenom iskoraku koji ostavlja za sobom supstancijalizam i idealizam, a okreće se vrjednovanju cjeline i povijesnoga iskustva čovjekove otvorenosti svetomu. Vrjednujući *formu*, Guardini nadilazi reducirajuće dijalektike moderniteta, naime, rascjep između obrednosti i života koji je već započeo u sekularnoj kulturi iluminizma, ali je i u sâmom katolicizmu ostavio dubokoga traga, osobito u instrumentalnom shvaćanju liturgije kao pukoga sredstva moralne i intelektualne izgradnje vjernika.⁸ Nasuprot tomu, Guardini progovara o liturgiji iz njezine istine koja obuhvaća čitava čovjeka, njegovo djelovanje i tijelo, njegovu svijest i povijest, unoseći ga u kontinuitet s djelom spasenja, ispunjenim u Kristu. Liturgija, kao mjesto ozbiljenja čovjekove humanosti iz transcendentnoga izvora, nužno iziskuje cjelovitu formu koja će vjerno izražavati tu Bogu-ljudsku uzajamnost. Do duha liturgije dolazi se, dakle, preko forme, a do kršćanskoga identiteta preko liturgije. Odatle je razumljiva stanovita ustrajnost Guardinijeva razmišljanja koje se svagda kreće od forme prema duhu i odatle ocrtava cjelinu. U tom hermeneutičkom krugu nalazi se strategija obnove liturgije, počev od njezine *forme* i liturgijske obnove Crkve, počev od *duha liturgije*. Naime, Guardini njeguje specifičnu onto-fenomenološku misao, otvorenu »konkretno-živućemu« (*Lebendig-Konkret*). Sav njegov interes za *formu* u stvarnosti jest nastojanje da se dosegne prikladan dijalektički, inkluzivni model koji će izmaći zamkama reduktivnoga idealizma s jedne, i pozitivizma s druge strane. Teorijski temelj tom poduhvatu Guardini je osigurao u svojem prvom važnom filozofsko-epistemološkom eseju *Polarne suprotnosti* iz 1914. godine (*Der Gegensatz und Gegensätze. Entwurf eines Systems der Typenlehre*) u kojem je razradio fenomenološki i gnoseološki model spoznaje te osigurao solidne temelje za njegovu primjenu u najrazličitijim sferama svijeta života: od liturgije, teologije pa sve do književnosti i filozofije religije. Kako on to sam priznaje, dijalektika *polarnih*

⁸ Usp. S. MAGGIANI, Rileggere Romano Guardini. L'importanza del pensiero liturgico guardiniano per un rilancio del »Movimento liturgico«, u: *Rivista liturgica* 74(1987.), str. 377.

suprotnosti tvori u pravom smislu »usmjerenje i mjeru« njegovih teoloških istraživanja na području liturgije.⁹ *Duh liturgije* strukturiran je dijalektikom polariteta: primjerice, odnos između prirode i kulture, pojedinca i zajednice, subjektivnoga i objektivnoga, tjelesnoga i duhovnoga, sa svom jasnoćom ukazuje na temeljni dijalektički inkluzivizam preko kojega Guardini dopire do mnogostruke, ali u sebi pomirene cjeline liturgije.¹⁰ Dvije su temeljne ideje koje stoje u podlozi Guardinijevih razmišljanja u *Duhu liturgije*: prva je sadržana u poimanju Crkve kao žive zajednice, a druga ona koja se поблиže odnosi na poglavlje o liturgiji kao umjetnosti i igri, vezana je uz »lautreutsko« poimanje liturgije, koje se izravno suprotstavlja kantovskom moralizmu koji svodi religiju na sušta etička načela i na moralni odgoj pojedinca. Obje su međutim bitno određene dijalektikom polarnih suprotnosti¹¹.

»Želimo li dosegnuti nutarnja bogatstva, Guardinijeva liturgijska literatura nije ni pošto jednostavna. Rečenice su jednostavne i privlačne, u svojem melodioznom odjeku, poput pjesme, ali smisao valja dohvatiti pomnom pozornošću« – primjećuje Silvano Maggiani.¹² Čitati djelo *Duh liturgije* znači zaći u hermeneutički labirint koji osigurava neiščekivan prohod po krajolicima zgusnutih ideja. U Guardinijevu djelu sve je daleko od uobičajenoga govora o liturgiji, daleko od ustaljenih modela povijesnoga tumačenja ili od unaprijed pripravljenih teoloških zaključaka. Guardinijev pristup liturgiji posve je izvoran. On, doduše, ima svoje utjecaje u kulturnoj i filozofskoj baštini koju je umio vješto posredovati u nove forme mišljenja i izričaja. Guardini je u svojem djelu *Duh liturgije* unio kategorije umjetnosti i igre, koje bacaju novo svjetlo na istinsku narav liturgijskoga čina. Nema dvojbe da postoje različiti utjecaji koji su doveli Guardinija do uporabe ovih analogija. Prije svega, tu se nalazi platonistička tradicija koju je Guardini zarana usvojio, a u njoj se, već kod samoga Platona, ideja igre definira kao oblik dioništva i zajedništva s Bogom. Tu je također neizostavna Kantova misao o igri i umjetnosti, sadržana u *Kritici moći suđenja* te u *Antropologiji u pragmatičnom pogledu*, prema kojoj estetska spoznaja ovisi o odnosu između intelekta i imaginacije.¹³ Naime, za Kanta je analitika ljepote tijesno vezana

⁹ Usp. R. GUARDINI, *Der Gegensatz. Versuche zu einer Philosophie des Lebendig Konkreten*, Matthias Grünewald, Mainz-Paderborn, 41998, str. 11.

¹⁰ Usp. S. MAGGIANI, Romano Guardini. Protagonista del Movimento liturgico, u: S. ZUCAL (ur.), *La Weltanschauung cristiana di R. Guardini*, Edizioni Dehoniane, Bologna, 1988., str. 142.-143.

¹¹ Usp. S. MAGGIANI, Per una definizione del concetto di liturgia: le categorie di 'gratuità' e di 'gioco'. La proposta di Romano Guardini, u: *Mysterion. Miscellanea liturgica in occasione del 70 anni dell'abate Salvatore Marsili*, Leumann, Torino, 1981., str. 9.

¹² S. MAGGIANI, Rileggere Romano Guardini. L'importanza del pensiero liturgico guardiniano per un rilancio del »Movimento liturgico«, str. 382.

¹³ Usp. I. KANT, *Critica del giudizio*, Laterza, Roma-Bari, 1996., § 9. i 54.

uz analitiku igre.¹⁴ Široki Kantov utjecaj ostavio je traga na romantizam, a tako i na samoga Guardinija, koji također naglašava imaginarnu i hipotetsku narav igre. Osim toga, tu su i još izravniji utjecaji Friedricha Schillera i Johanna W. Goethea. Osobito je Schillerova »pedagoška estetika« prisutna u podlozi Guardinijevih razmišljanja.¹⁵ U svojem djelu *O estetskom odgoju čovjeka* (1795.), Schiller razvija ideju o igri kao čovjekovoj otvorenosti prema punini, autentičnosti i istini.¹⁶ Istodobno, Schiller naglašava da je narav igre sloboda; igra je u isti mah cilj i sredstvo te predstavlja očitovanje bitka u svojoj punini. Estetski odgoj, stoga, podrazumijeva puno prihvaćanje igre kao temeljne dimenzije, u kojoj se čovjek ostvaruje u svojem socijalnom i individualnom postojanju. Naime, igra je shvaćena kao kulturni resurs čovjekove humanosti. Dovedi pak igru u svezu s liturgijom, za Guardinija znači iznova uspostaviti duboku svezu između čovjeka i liturgije te ukazati da je liturgija istinsko mjesto ozbiljenja čovjekove humanosti. Upravo prema tom cilju strateški se kreće Guardinijeva analogija o liturgiji kao umjetnosti i igri.

Guardinijev govor o liturgiji kao umjetnosti i igri također nosi u sebi kritiku od instrumentalističkoga i funkcionalističkoga, ali i moralističkoga modela koji je u ondašnjem mentalitetu bio veoma uvriježen i utjecajan te se praktički uvukao i u crkvene strategije djelovanja i razmišljanja. Ukazivanjem na ludičku i gratuitnu dimenziju liturgije, Guardini je zapravo uputio kritiku ukočenom ritualizmu, ali i otvorio prostora širem fenomenološko-antropološkom razumijevanju liturgijskoga čina. Osim toga, anticipirao je mnoge studije unutar religiologije i antropologije koji su otkrili suodnos između igre i obreda, kao ključni čimbenik čovjekova pristupa svetomu.¹⁷ Guardini je nedvojbeno ostavio utjecaj na Johanna Huizingu i Eugena Finka, nadaleko poznate teoretičare igre, koji svi redom ističu Guardinijevo djelo kao prvijenac u antropološkoj analitici igre.¹⁸ U metodičkom pogledu Guardinija neizravno slijedi i sâm Odo Casel, koji je u svojem posljednjem velikom djelu

¹⁴ Usp. R. VITI CAVALIERE, *Filosofia del gioco*, Società editrice napoletana, Napoli, 1983., str. 138.

¹⁵ Usp. F. GIACCHETTA, *Gioco e trascendenza. Dal divertimento alla relazione teologica*, Citadella Editrice, Assisi, 2005., str. 182.-184.

¹⁶ Usp. J. C. F. SCHILLER, *L'educazione estetica dell'uomo. Una serie di lettere*, Rusconi, Milano, 1998.

¹⁷ Usp. D. HANDELMAN, Mito, rito e attività ludica, u: M. ELIADE (ur.) *Enciclopedia delle religioni 2 (Il rito, oggetti, atti e cerimonie)*, Milano, Jaca Book, 1994., str. 252.-257.

¹⁸ Usp. F. NASINI, Il 'gioco' liturgico in Romano Guardini e Odo Casel, u: *Rivista Liturgica* (2012.), str. 508.; Usp. E. FINK, *Il gioco come simbolo del mondo*, Roma, Lericci, 1969. O Guardinijevu utjecaju na prihvaćanje kategorije i fenomenologije igre u teologiji, svjedoči jedan od najpoznatijih teoretičara igre, J. Huizinga, koji navodi Guardinijevo djelo (usp. J. HUIZINGA, *Homo ludens*, Torino, 1973., str. 42.), ali i američki teoretičar Harvey Cox, koji tvrdi: »Ideja liturgije kao oblika igre nije nepoznata u kršćanskoj teologiji. Prije više od četrdeset godina o njoj je govorio katolički intelektualac Romano Guardini.« Usp. H. COX, *La festa dei folli. Saggio teologico sulla festività e la fantasia*, Bompiani, Milano, 1971., 10. poglavlje.

Vjera, gnoza i misterij (Glaube, Gnosis und Mysterium, 1939.) primijenio kategoriju igre kako bi razložio sveobuhvatnost liturgijskoga iskustva.¹⁹ Ipak, neki drugi autori, koji se pozivaju na Guardinijevo teološko naslijeđe, poput Josepha Ratzingera, vide u igri i plesu opasnost ideološkoga iskrivljivanja i u ludičkom djelovanju ne prepoznaju resurs za otkriće slavljeničke naravi liturgije.²⁰

Kad je pak riječ o općem teološkom i filozofskom usmjerenju, Guardini se smješta radije u platonsku i augustinu filozofsku tradiciju, iako je njegovu teološku misao teško smjestiti u neki strogo utvrđeni teološko-filozofski obrazac.²¹ Guardini zacijelo nije bio stereotipni teolog, nego radije znatiželjni istraživač koji je koračao u novo, a da pritom ne zaboravlja naslijeđe? koje utemeljuje. Guardinijeva obimna doktorska disertacija, posvećena teologiji sv. Bonaventure, također će imati utjecaja na razvoj njegova teološkog stila. Izravnije utjecaje na formiranje Guardinijevih teološko-liturgijskih pozicija, osobito liturgijske ekleziologije, imat će J. A. Möhler i M. J. Scheeben kao i tübinška škola, te naravno nezaobilazni teološko-liturgijski centar benediktinske opatije Maria Laach, u kojem su upravo 1918. godine započeli izlaziti tri niza liturgijskih djela: prvi, *Ecclesia orans*, pretežno pastoralnoga karaktera, u kojem se na prvom mjestu nalazi *Duh liturgije*, te druga dva znanstvenoga karaktera – *Liturgiegeschichtliche Quellen* i *Liturgiegeschichtliche Forschungen*. *Duh liturgije* ostaje kamenom temeljcem duge i plodne teološke baštine koja je započeta u Maria Laach, a nastavila se po brojnim teološkim centrima u Njemačkoj i izvan nje. »*Duh liturgije* – piše Silvano Maggiani – jest tekst koji proizlazi iz jedinstvenih nadahnuća. [...] Liturgija se tu predstavlja kao nešto što nadilazi usmeni obred te kao totalni obred obuhvaća molitelja i molitelje u njihovoj cjelini, dakle, također s obzirom na tijelo i na materiju. No, Guardinijeva intuicija posebno se odražava [...] u petom poglavlju – *liturgija kao igra* – koje R. d’Harcourt definira kao ponajbolje u cijeloj knjizi.«²² Upravo to ponajbolje i najoriginalnije poglavlje *Duha liturgije*

¹⁹ Usp. O. CASEL, *Fede, gnosi e mistero*, Messaggero, Padova, 2001., str. 89.

²⁰ Usp. J. RATZINGER, *Introduzione allo spirito della liturgia*, San Paolo, Cinisello Balsamo, 2001., str. 11. i 17.

²¹ Usp. A. SHILSON, *Romano Guardini e la sua importanza per la teologia contemporanea*, u: *Humanitas* (1989.)1, str. 43.

²² S. MAGGIANI, *Romano Guardini. Protagonista del Movimento liturgico*, str. 147.-148. Maggiani se referira na R. D’Harcourt, »Introduction«, u R. GUARDINI, *L’ésprit de la liturgie*, Plon, Paris, 1930., str. 38. U svojoj drugoj studiji, posvećenoj kategoriji igre i gratuitnosti kod Romana Guardinija (usp. S. MAGGIANI, *Per una definizione del concetto di liturgia: le categorie di ‘gratuità’ e di ‘gioco’*. La proposta di Romano Guardini, str. 97.-104.), Maggiani donosi detaljnu analizu Guardinijeve retorike primijenjene u V. poglavlju *Duha liturgije*, pokazujući istančanu tehniku Guardinijeva obrazlaganja iz koje se još jednom potvrđuje Guardinijev literarni genij.

trajno će obilježiti sav Guardinijev liturgijski opus i otvoriti teologiju razumijevanju igre kao iskonske svete djelatnosti.²³

2. Fenomenologija gratuitnosti: liturgija kao *umjetničko djelo*

Sav prethodni govor poslužit će da nas uvede u V. poglavlje *Duha liturgije*, naslovljeno *Liturgija kao igra*. U stvarnosti, riječ je o dvjema slikama – umjetnosti i igri – preko kojih Guardini pokušava iznaći *cjelinu*, odnosno, *duh* liturgije, pokazujući kako liturgija posreduje svoj događaj i koje su pretpostavke njezina iskustvenoga prianjanja. U stvarnosti, umjetnost i igra dva su načina kojima se pristupa autentičnom liturgijskom bivanju i djelovanju. To su »otvorene kategorije« koje pružaju mogućnost da se mišljenje stvarno susretne s izvornim liturgijskim iskustvom. Drugim riječima, umjetnost i igra ontofenomenološke su kategorije koje rasvijetljuju transcendentalne uvjete mogućnosti autentičnoga liturgijskog iskustva, tj. one uvjete pod kojima je liturgijsko iskustvo doista moguće i pod kojima se liturgija ispunjava u svojoj djelotvornosti. Riječ je dakle o fenomenologijski vođenom iskoraku, preko mišljenja uvjeta mogućnosti iskustva liturgije, što je ujedno značilo otvaranje novim i plodnim mogućnostima za liturgijsku obnovu. Rasvijetliti način liturgijske egzistencije i uvjete pod kojima se ona događa, bio je glavni cilj ovoga mišljenja. To pak podrazumijeva poduzimanje »koraka natrag«, prema onim preduvjetima koji prethode iskustvima i na koje se iskustvo oslanja. Umjetnost i igra tvore, dakle, »zajednički« i »otvoreni« pojam koji iz temelja tumači liturgijski događaj, odnosno, ove kategorije konstituiraju antropološko-transcendentalno obzorje razumijevanja iskustva liturgije. To je metodičko načelo Guardini ustrajno primjenjivao pa se sva njegova misao dade razumjeti kao svojevrsna fenomenologija liturgije.

Guardinijevo razmišljanje o liturgiji kao umjetnosti i igri, sadržano je u tezi prema kojoj je liturgija samostalno, slobodno, odnosno autoteličko djelovanje. Kao takva, liturgija nije moralna ni intelektualna poduka, nego životna forma koja ima snagu oblikovanja subjekta svojim vlastitim smislom.²⁴ Tko unaprijed posvuda traži neku korist ili postignuće nekog cilja, taj s poteškoćom pristupa liturgiji i teško prihvaća njezinu slavljeničku narav, naglašava Guardini već u prvim redcima i nastavlja: »Liturgija im se lako čini kao nešto bez smisla, skup površnih stvari, beskorisno komplicirana i umjetna stvarnost.«²⁵ Sučelice tom racionalističkom i utilitarističkom mentalitetu, koji promiče hladni »ekonomski nazor« na svijet, liturgija poznaje

²³ Usp. Z. ILYES, *The Human Person at Play: A Model for Contemporary Liturgical Understanding*, u: J. G. LEACHMANN (ur.), *The Liturgical Subject. Subject, Subjectivity and the Human Person in Contemporary Liturgical Discussion and Critique*, Scm Press, London, 2008., str. 132.-133.

²⁴ Usp. R. GUARDINI, *Vom Geist der Liturgie*, str. 56.-57.

²⁵ *Isto*, str. 56.

druge principe i druge vrjednote, koje crpe svoju snagu iz sasvim drugih izvora. Liturgija nema cilja, niti je podložna nekom drugom principu koji bi dolazio izvan nje same. Liturgija je sva upućena na svoj vlastiti smisao i sva sabrana u svoj događaj; ona se zbiva onkraj funkcionalističkih i utilitarističkih zahtjeva, prema kojima sve odgovara nekomu cilju. Čak i u području duhovnoga života postoji bitna razlika između liturgije i drugih pobožnih vježbi. Primjerice, duhovne vježbe, naglašava Guardini, imaju svoje određene ciljeve, dok liturgija ne slijedi neki drugi smisao koji bi bio izvan nje same.²⁶ Liturgija slavljenički počiva u sebi, obuhvaćajući čovjeka u svoj događaj, jer liturgija živi od svoje vlastite punine.

Cilj (*Zweck*) i smisao (*Sinn*) dva su načina bivanja, naglašava Guardini.²⁷ Ciljeve se dosiže usmjerenim i nadziranim djelovanjem, dok se smisao zbiva u okrilju gratuitnosti i slobode. »Cilj je doseg napora, rada, reda; smisao je sadržaj življenja, života koji cvate i koji se razvija.«²⁸ Svekoliko življenje odvija se u dinamici polariteta između ciljeva i smisla. Čak i život Crkve poznaje tu temeljnu dijalektiku u kojoj liturgija tvori mjesto otvaranja smislu. U liturgiji se Crkva oslobađa ciljeva i prijanja smislu. Liturgija ne može služiti nekomu drugom, izvanjskom cilju, makar on bio i plemenit, već treba odgovarati svojoj naravi slobodnoga i neuvjetovanoga djelovanja u kojem se zrcali punina božanskoga života.²⁹ Smisao, dakle, ne počiva u korisnim stvarima, nego se pronalazi u onim »nekorisnim« predjelima življenja, kao što je liturgija, u kojima vlada velikodušnost, stvaralaštvo, sloboda.

Gratuitnost, koja prožima liturgiju, pojavljuje se kao uvjet mogućnosti življenja njezina višnjeg smisla. »Liturgija nema cilja ili barem ne može biti svedena u tom smislu na puki praktični finalitet. Ona nije sredstvo da bi se postigao neki učinak, nego je – barem u određenoj mjeri – sama sebi smisao.«³⁰ Njezin temelj, u krajnjoj točki, počiva u Bogu, a ne u čovjeku i u njegovu djelovanju. »Liturgija ne može imati bilo koji 'cilj' i zbog drugoga razloga: ona, naime, ne pronalazi razlog svojega postojanja u čovjeku, nego u Bogu. U liturgiji čovjek ne gleda na sebe, nego na Boga; prema Bogu upravljen je njegov pogled.«³¹ Liturgija je stoga usmjerena sama u sebe, ona je »kontemplacija Božje slave«. Upravo taj kontemplativni i ujedno slavljenički način egzistencije poznaju nebesnici, anđeli kerubini, naglašava Guardini. Anđeoska egzistencija, kakvu je opisao prorok Ezekiel u svojem viđenju, sva uronjena u motrenje Božje slave, prava je slika punine smisla koji obuhvaća liturgi-

²⁶ *Isto*, str. 61.

²⁷ *Isto*, str. 59.

²⁸ *Isto*, str. 60.

²⁹ *Isto*, str. 61.

³⁰ *Isto*, str. 62.

³¹ *Isto*, str. 63.

ju. Sav smisao anđela je taj da budu »igra i živa pjesma« pred Bogom. »Stoga, smisao liturgije jest sljedeći: da se duh pronađe pred Bogom, da se pred njim prostre i unese u njegov život, u svijet svetih stvarnosti, istina, otajstava, božanskih znakova, i tako dosegne svoj istinski i pravi život.«³²

Taj zaigrani, slavljenički naboj na poseban se način čuti u umjetnosti, koju Guardini ističe kao prvu veliku sliku liturgije. Umjetnost je slika gratuitne egzistencije i gratuitnoga djelovanja koje osvjetljuje liturgijsko otajstvo u njegovu događaju. Poput umjetničkoga djela, liturgija oblikujući daruje formu; liturgija je prostor poetskoga otkrića te kontemplativnoga poniranja u srce zbilje. »Umjetničko djelo nema cilja – čitamo u *Duhu liturgije* – nego smisao, upravo ono *ut sit*, da konkretno bude i da u njemu bit stvari, nutarnji život umjetnika dosegne čist i iskren izraz. Umjetničko djelo treba biti samo *splendor veritatis*.«³³

Bit umjetničkoga djela nije vezana uz neku posebnu namjenu i korist, već djelo smjera »objaviti bit preko forme«, tj. biti odsjaj istine. Logika umjetničkoga djela i jest u tom da se neprestano utjelovljuje u forme, tj. da se neprestano, u svojem transcendirajućem kretanju, zahvaća imanenciju tvoreći čudesnu cjelinu. Igra formi, po kojoj se objavljuje bit, u stvari jest igra »cijeloga« (*Ganzheit*): ono što je nutarnje postaje dio vanjštine, a vanjština iznova pronalazi svoju intimnu bit u sjaju nutarnjega. Umjetničko djelo tako izrasta iz procesa ocjelovljenja; izbija u svojoj veličini preko ekspresije, koja poput neke temeljne ontološke geste ocrtava cjelinu. Odatle umjetničko djelo poprima obris »cijeloga«, u kojem je sav bitak prisutan i osviješten. Liturgija poput umjetnosti nema zacrtanih ciljeva, nego posjeduje puni smisao koji se pomalja iz otajstvenoga reda božanskoga života i tvori novoga čovjeka. »Liturgijski djelovati znači postati, uz pomoć milosti i pod vodstvom Crkve, živo umjetničko djelo pred Bogom, bez ikojeg drugoga cilja osim onoga da se bude i živi pod Božjim pogledom.«³⁴

Smisao umjetničkoga djela da bude *sjaj istine* govori o drugoj fenomenološkoj odrednici ove poredbe. Umjetnost je naime *sjaj* u kojem se zbiva neizrecivo iskustvo podudarnosti i sveobuhvatnosti. U njoj se doseže vrhunac postojanja zaogrnut veličajnim slavljenjem. Uzvišeno i svečano daje osobitu kvalitetu umjetničkomu djelu koje ne pripada običnomu redu stvari, već se izdiže u svojoj posebnosti i upućuje prema nečem potpuno drugomu, besmrtnomu. Istina (*veritas*) tu nije neka činjenica, nego osvjetljujući izlazak u formu, dakle, sebeotvaranje i slobodno predanje čovjeku koji je sposoban tu epifaniju zahvalno prihvatiti i sjediniti se s

³² *Isto*.

³³ *Isto*, str. 60.

³⁴ *Isto*, str. 68.

njom. Umjetnost tako ukazuje na ontološku transparentnost kao na svoju bit i na svoj događaj. Liturgija se tako ima prisposobiti umjetnosti, odnosno, shvatiti kao događanje osvjetljujućega izlaska istine. No, u njezinom krilu istina zadobiva svoj epifanijski lik. Time nije dokinuta transcendencija, nego je uspostavljena ona dijalektika koja Otajstvo oslovljava i živi u prisnosti, ali i u beskonačnoj razlici. Bog ostaje otajstveno zakrit »nedostupnim svjetlom«, ali intimno blizak u igri obreda. U liturgiji, uspoređenoj s umjetničkim djelom, prevladana je i ujedno uspostavljena fenomenološka razlika i darovano zajedništvo.

Liturgija posreduje novi, milosni red postojanja u kojem se živi *pod Božjim pogledom*, ali i odakle se razastire pogled na svijet i čovjeka *kakvi bi trebali biti*. O tom hipotetskom i ujedno eshatološkom načinu bivanja, Guardini piše: »U umjetnosti čovjek pokušava uspostaviti jedinstvo između onoga što želi i onoga što ima, između onoga što treba biti i onoga što jest, između duha koji je u nama i prirode koja je oko nas, između duše i tijela. Takvo je umjetničko djelo. Ona nema nikakav cilj poučavanja, ne želi poučiti o određenim istinama ili vrlinama. Nijedan umjetnik to nije pokušao učiniti. U umjetnosti umjetnik nema drugu nakanu nego razriješiti tu nutarnju napetost te dati izraz svijetu imaginacije [...].«³⁵

Poput umjetničkoga djela, liturgija se poigrava stvaranjem formi i u njima daje živjeti milost cjeline. Istodobno, liturgija se nalazi u trajnoj napetosti: ona živi iz budućnosti, iz onoga nadolazećeg, cjelovitog i vječnog koje se zrcali već ovdje i sada, u gratuitnom redu slavljenja. Stoga, »liturgija nema 'svrhu', ili barem ne može biti svedena na neku praktičnu svrhu. Ona nije sredstvo da bi se dosegao neki određeni učinak, nego je, barem u određenoj mjeri, sama sebi svrha.«³⁶ Liturgija, naime, oslobađa od dužnosti, planova i ciljeva, a otvara prostor gratuitnosti i slobodi. Odatle se raskriva »ljepota liturgije« u svojoj intimnoj i neraskidivoj svezi s istinom. Liturgija, poput umjetničkoga djela, ne bi imala nikakvu vrijednost i istinu kad ne bi bila ukorijenjena u *opus salutis*. Njezina estetika nije ni utjeha, ni čežnja, već djelatno dioništvo na »sjaju istine«.³⁷

Iako se može učiniti da liturgija nosi u stanovitu nerealnost, jer se stalno poigrava s imaginacijom i maštom, iako je liturgija stalno izlaženje u drugost, njezina je realnost i istina zajamčena: »Umjetnost i stvarnost postaju jedna te ista stvar u nadnaravnom stanju ujedno sina i djeteta pod Božjim pogledom. Ono što je inače dano samo u kraljevstvu nerealnoga, u umjetničkoj imaginaciji, odnosno, u umjetničkim formama kao izrazu posve osviještenoga ljudskog života, ovdje je stvarnost. Umjet-

³⁵ *Isto*, str. 65.-66.

³⁶ *Isto*, str. 62.

³⁷ *Usp. isto*, str. 60.

ničke forme pretaču se u pravi, nadnaravni život.«³⁸ Umjetnost tako postaje slika liturgije u kojoj je čovjek pozvan nadići svijet i ponirati u Božje otajstvo. Zato Guardini prisposobljuje liturgiju igri kao formi zajedništva i djelatnoga dioništva na cjelini, u kojoj se već sada aktualizira otajstvena i ujedno nadolazeća zbilja svijeta i čovjeka *budućega vijeka*.

3. Liturgija – zrcalna igra transcendencije

Igra, upravo kao i umjetnost, predstavlja specifično ateleološko djelovanje koje se zbiva onkraj utilitarističke i funkcionalističke logike te se smješta na obzorje čiste gratuitnosti i slobode. Igra u svojoj suštini nema nikakva cilja niti ima kakve koristi, već sva živi zahvaćena smislom pa se i ne može drugačije izvoditi doli kao slavlje. Poput umjetnosti, i igra stvara svoj vlastiti slavljenički svijet, sav u sebi sabran i sav cjelovit, u kojem vrijede drugačiji obrasci djelovanja i osjećanja od onih koji upravljaju teleološkim djelovanjem. »U igri – piše Guardini – dijete ne želi dosegnuti ništa, nema neki određeni cilj. Nema drugoga cilja doli izraziti svoje snage, proširiti život u nekorisnom obliku kretnji, riječi, čina i time rasti, i sve više biti svoj.«³⁹

Igra je, dakle, neproduktivna aktivnost, sva usmjerena na sebe te posve nezainteresirana u postizanju nekih izvanjskih ciljeva. Odatle, iz igre se prepoznaje istinska narav liturgije: u stvarnosti, liturgija je igra preobrazbe; to je »sveta igra« kojom se otvara pristup otajstvu, ali i ozbiljuje čovjekovo biće, dovodeći ga do punoga stanja postojanja. Takva je slika »vječne mudrosti« o kojoj se u Mudrim izrekama (8,30-31) govori u kategorijama *igre pred Bogom*. Igra postaje velika slika božanskoga života, a ne tek ljudske potrebe za razbibrigom i zabavom.⁴⁰ Time igra osvjetljuje način liturgijskoga bivanja, ali i sam subjekt liturgijskoga događaja. Igranje radikalno obeskrjepljuje teleološku dijalektiku usmjerenoga djelovanja u postizanju izvanjskih ciljeva, a uspostavlja stanje gratuite punine i cjeline. No, igranje decentrira subjekt, stavljajući ga u relativan položaj. Čovjek više nije apsolutno središte stvarnosti, nego je odnos onaj u kojem se smješta uporište djelovanja. Odnosi prožimaju igru i neprestano se reflektiraju u liku cjeline: odnosi prema pravilima, prema drugima, kao i odnos prema sebi, sve su to uzajamno isprepleteni i međuovisni čimbenici igranja. No, svi odnosi utječu na preobrazbu subjekta, na duboku refleksiju o vlastitom subjektivitetu koje se preobražava u hipotetski način postojanja, u »sinovsko« i »djetinje povjerljivo« prijanjanje svetoj zbilji.

³⁸ Isto, str. 67.

³⁹ Isto, str. 65.

⁴⁰ Isto, str. 64.

Igru i umjetnost, budući da same iz sebe ishode i slijede svoju vlastitu istinu, valja smatrati refleksivnom, odnosno, sebeutemeljujućom radnjom. No, to ne znači da je igra samoodnosna. Ona je svagda utemeljujući suodnošaj, tj. sklop odnošaja preko kojih se ozbiljuje. Igranje je dakle događanje odnosa, a time i živa otvorenost prema drugosti, otvorenost koja dovodi događaj do cjelovitosti. Čovjek ne ostaje izvan igre kao neki nepristrani i indiferentni promatrač, nego je u svim momentima hermeneutičke strukture igre uvučen u njezino događanje. Igra kao živo događanje obuhvaća čovjeka u svoj događaj na način da on postaje bivstveno povezan s njom. Igra potpuno i intimno pogađa čovjeka. U njoj on kuša onu temeljnu bliskost i jedinstvo s temeljem zbilje koja se u drugim vrstama aktivnosti ne da oćutjeti. Liturgija je poput igre: duboko iskustvo oslobođenja od izvanjskih uvjetovanosti. Ona je slavlje milosne cjeline.

U liturgiji čovjek otkriva da je nošen Božjim otajstvom i njime obuhvaćen. U svojoj zaigranosti on pritom ne proizvodi ništa sam od sebe, nego uviđa da prisutnost Božja izvodi u njemu milosno stanje oslovljenosti i zajedništva. U liturgiji se čovjeku otvara mogućnost da se ostvari u svojem sinovskom bivanju pred Bogom. »U liturgiji, pred Bogom, on se treba ‘uzradovati u svojoj mladosti’. To je zacijelo nadnaravna stvarnost koja, međutim, odgovara u isti mah čovjekovoj pravoj naravi.«⁴¹ Učinak takva ludičkog djelovanja svojevrсно je napuštanje sebe i izlazak u *drugost*, tj. u *čjelinu*. »Liturgija govori kroz ritam i melodije, kreće se svećanim i odmjerenim gestama, zaodijeva se bojama koje ne pripadaju uobičajenom životu, događa se u mjestima i trenutcima određenim i organiziranim po višnjim zakonitostima. Liturgija tako postaje, na uzvišen način, život djeteta i sina u kojoj je sve slika, ritam i pjesma.«⁴²

Igralačka dimenzija liturgije tako otkriva čovjekovu radosnu otvorenost transcencijci i epifanijski trenutak božanskoga pohoda ljudima. Pri tom susretu dolazi na vidjelo uzajamnost između ljudske i božanske zaigranosti. U ozračju radosnoga svetkovanja, liturgija se stilizira kao *sveta igra*. Sudjelovanjem u obrednoj drami, imaginativno se dokidaju racionalni protokoli i uspostavlja jedna vrsta igralačke ekstaze i ozbiljenja estetske svijesti, u kojoj su zamišljaji realni, a realnost zaogrnutu nekom vrstom mitskoga trajanja. Igra se zbiva zahvaljujući izdvajanju iz zbilje, ali upravo to postaje preduvjet posebnoga približavanja srcu zbilje. Naime, igra podiže ograde i okvire i samo unutar toga, od svijeta izolirana prostora, ona se od-igrava. Sâmo izdvajanje dio je igralačkoga poduhvata. Svijet igre sav je u sebi zbijen, dostupan, čarobno jedinstven i cjelovit. U njemu se čovjek i stvarnost stapaju u jedno. Istančanim fenomenološkim osjećajem Guardini primjećuje da je igralač-

⁴¹ R. GUARDINI, *Vom Geist der Liturgie*, str. 66.

⁴² *Isto*, str. 65.

ka aktivnost zaseban oblik intencionalnosti, tj. način odnošenja svijesti sa smislom zbilje. U igri je svijest unesena u novu razinu stvarnosti, postaje posebno budna i pozorna jer, zahvaljujući usporavanju vremena, dolazi do emotivnoga oslobođenja koje odiše radošću i vedrinom. Afektivni tonaliteta radosti učinak je toga oslobađajućeg dinamizma udaljavanja od zbilje i poniranja u središte otajstveno zaigranoga svijeta. Otajivanje i ozbiljavanje tako tvore dva komplementarna vida igre. Prvi se odnosi na nadilaženje i poniranje u neizrecivo, opisano afektivnim totalitetom, a drugi, onaj po kojem igra stvara novu razinu stvarnosti, nosi svijest u drugi način opažanja zbilje. Do onoga stvarnog i istinitog doseže se upravo preko zgusnutih, imaginarnih krajolika igre.

Guardini naglašava ozbiljnost pravila igre i igranja općenito. Koliko god igralački stav izgledao »djetinjast«, on je u svojoj biti krajnje ozbiljan. Ozbiljnost igre i njezinih pravila jest *conditio sine qua non* da bi se pristupilo njezinu svijetu. »Tko zna uzeti zaozbiljno umjetnost i igru, može shvatiti zašto liturgija uspostavlja mnoštvo propisa s tolikom strogošću i preciznošću o tom kakve trebaju biti riječi, pokreti, boje, odjeća, obredni predmeti.«⁴³ Iako je u igri dominantan njezino značenje slobodnoga djelovanja, sama igra strogo slijedi određena pravila. Igra je djelovanje sukladno pravilima igre te se ta pravila neprestano nalažu kao neotklonjivi obrazac djelovanja. Igra smješta čovjeka u svoja pravila tako da i on sam postaje sastavnim dijelom igre. U stvarnosti, pravila su ona koja prethode, uvjetuju i nadvisuju čovjeka, stavlajući ga u odnos zajedništva sa svijetom igre. Istodobno, igra se neprestano upućuje onkraj svojih gesta i pravila. Ona je svagda protezanje u transcendenciju, radosni izlazak iz zbilje i prebiranje u novoj cjelovitosti koja zacjeljuje pukotine egzistencije. Zato je učinak igralačkoga poniranja u zbilju liturgije sveta vedrina. Igra i ozbiljnost nisu suprotstavljeni, nego komplementarni.⁴⁴ U tom pogledu i umjetnost, i igra dijele identična obilježja. I jedna i druga, primjerice, potiču na hipotetski način mišljenja. Uneseni u umjetničko djelo ili u igru, imamo osjećaj *kao da* je to puna stvarnost. Zapravo, umjetnost i igra simbolički »iskrivljuju« ovu stvarnost, vodeći nas po njezinim dubljim sferama koje djeluju zaokruženo i cjelovito. Izlazak u puninu i cjelinu osiguran je »najozbiljnijim pravilima« svete igre. No, »najintimniju jezgru« daruje Duh, koji »ima moć nad riječju« i koji vodi igru do njezina konačnog ispunjenja.⁴⁵

⁴³ Isto, str. 67.

⁴⁴ Usp. S. ZUCAL, Il gioco perduto. Essenza e crisi della liturgia, u: *Il Margine* (1995.), str. 7.-8., str. 32.-33.

⁴⁵ Usp. R. GUARDINI, *Vom Geist der Liturgie*, str. 69.

»Igrati se pred Bogom, ne stvarati, nego biti umjetničko djelo, to tvori najintimniju bit liturgije.«⁴⁶ Time se liturgija, kao umjetnost i igra, zbiva kao samoozbiljenje čovjeka pred Bogom. Ona se smješta u redu onoga *biti* u redu milosti, koje je u stalnom nastajanju i u neprestanoj simboličkoj izgradnji. Ontologija igre zapravo pokazuje ista obilježja kao i ontologija umjetnosti, a obje se, po svojim obilježjima, mogu prisposodobiti liturgiji. Međutim, Guardinijeva je nakana također ukazati da su igra i umjetnost hermeneutičke kategorije objedinjene slavljem. Svečani ton i atmosfera sklada, slobode i cjeline samo su neke karakteristike koje izbijaju na površinu. Igra i umjetnost u svojoj su najdubljoj biti *slavljenje*. Oni se ozbiljuju kao blagdansko slavlje. No, slavljenje nije tek izvanjsko obilježje, nego okrilje u kojem se doseže bit umjetnosti i igre. Slavljenje je sam čin odvijanja igre i stvaranja umjetničkoga djela. Slavljenje, međutim, u sebi nosi hermeneutički trenutak: tumačenje i upućivanje u pravila i odnose, ali i tumačenje samih sebe, unesenih u igru.⁴⁷ Igra je slavljenički zaborav u kojem se reflektira dublja i sveobuhvatnija istina o sebi, inače nedostupna i neizreciva, ali u igri očitovana i proslavljena i tako dovedena do pune svijesti. Igranje je u sebi refleksivna djelatnost u kojoj se zbiva kao uzajamno preslikavanje igrača i igre, njihovo međusobno omogućavanje. Kao zrcalno slavlje u kojoj se presijavaju najdublji predijeli bitka, u igri se čovjek pronalazi pred onim što on uistinu jest i onoga što bi trebao biti.

Za Guardinija liturgija je sveta igra između velikoga kontrasta i velikoga sklada. U prvom slučaju riječ je o tom da se u liturgiji nadilazi sfera svagdana u kojoj prevladava racionalnost i korisnost. Igralačka zahvaćenost dovodi do svojevrsnoga »izokretanja svijeta«, do radikalnoga prijelaza iz jedne egzistencijalne domene u drugu. U drugom slučaju riječ je o procesu stapanja u jedno i cjelovito. Igra objašnjava liturgiju kao potpuno iskustvo koje zahvaća tijelo, osjeća, misao te realizira *veliki sklad* između Boga i čovjeka. Igranje se tako ozbiljuje kao čovjekovo otvaranje, nadilaženje i uzdizanje na transcendentno obzorje. Istodobno, igranje se iskazuje kao čin dubokoga povjerenja, shvaćena kao cjelovito prijanjanje slavlju igre, koje je ujedno i njezin sadržaj. Tako igra ne dodiruje samo jednu dimenziju naše humanosti, već zahvaća cjelinu.

Izlazak u drugost uvjetuje duboko iskustvo oslobođenja: liturgija postaje snoviti i ujedno potpuno stvarni svijet u kojem se živi na radikalnoj drugoj razini zbilje, u sebi pomirenoj, cjelovitoj. Liturgija tvori prostor življenju drugosti. Ona nije i ne može biti sredstvo poučavanja ili sredstvo moralnoga popravljanja pojedinaca. Liturgija je ukorijenjena u *Logos* te je stoga slična andeoskoj egzistenciji, nekim punim postojanjem obilježenim igralačkom vedrinom. Stoga, bilo umjetnost,

⁴⁶ Isto, str. 67.

⁴⁷ Usp. F. GIACCHETTA, *Gioco e trascendenza. Dal divertimento alla relazione teologica*, str. 276.

bilo igra, ponazočuju iskustvo slobode. Ne samo slobode od ciljeva, već radikalno iskustvo slobode kao prijanjanja, dioništva, otvorenosti i preobrazbe. Tko se igra ili umjetnički stvara, taj djeluje iz slobode, slobodno izabire uroniti u drugost stvarenu u igri i umjetnosti. I umjetnost i igra nisu potrebni ni neposredno korisni; nemaju nikakvu realnu vrijednost, oni nisu dio neophodnoga, ali su na svoj način nužni, jer je čovjek biće cjeline. Umjetnost i igra nastaju u dimenzijama čovjekove slobode i otvorenosti. A ta je otvorenost i to temeljno slobodovanje milosni prostor očitovanja svetoga i dioništva na njegovoj slavi.

Po svojoj slavljeničkoj naravi igra je slavospjev. Igra i liturgija dijele ista obilježja: to je život oslobođen od jarma korisnoga i uronjen u radosni klik taj stvarjenja u okrilju svojega Stvoritelja. Punina i cjelina na ponajbolji način opisuju liturgiju. Sav je čovjek u igri i igra je u totalitetu čovjekove svijesti i iskustva. Igra tako predstavlja ne samo sliku, nego valjanu perspektivu pogleda na ontologiju liturgijskoga čina kroz koju izlaze na vidjelo brojna fenomenološka obilježja liturgijskoga stanja subjekta, poput radosti, lakoće, otvorenosti neiščekivanomu i budućemu, stvaralačke mašte, emotivne uronjenosti, regenerirajućega zaborava. U liku igre odsijeva izvorni način i oblik kršćanskoga slavlja koji nadilazi racionalističke strategije instrumentalnoga uma i funkcionalnoga djelovanja. Sâmo igranje postaje obzorje odakle se razastire pogled u istinski *duh liturgije*.

Zaključak

Koliko igralački i umjetnički egzistencijal može stvarno približiti liturgijsko iskustvo? Nije li igra već davno napustila religiju i premjestila se u svjetovni kult i nije li se umjetnost emancipirala od svetoga i postala čist izraz ljudskoga genija. U postmodernom stanju i igra, i umjetnost postale su dio »terapije« slaba i egzistencijalno rasuta subjekta? Pitanje pred kojim stojimo, nakon čitanja Guardianijeva poglavlja o liturgiji kao umjetnosti i igri, napisanog prije gotovo stotinu godina, jest sljedeće: može li uopće kategorija umjetnosti i igre pronaći odgovarajuću primjenu u teološkom tumačenju liturgije? Jer, riječ je o kategorijama koje su se korjenito promijenile u svojem kulturnom značenju. I igra i umjetnost postale su visoko komercijalizirane, ideološki obojane, nepovratno sekularne stvarnosti.

Unatoč nepovoljnim prognozama, istinska igra može dovesti liturgiju do njezina izvornog poziva: da bude prostor događanja svetoga. Naime, ludizam je praiskonski povezan sa svetim. A upravo je desakralizacija liturgije uzrok općega propadanja smisla slavljenja. Igra pokazuje da liturgija treba okvire i raskorake od svakodnevlja, oslobađanje od utilitarizma i poniranje posred svoje svete tajne. Osim toga, igra, po svojoj bogatoj imaginaciji, ponovno uspostavlja živ odnos između čitava čovjeka i obreda. Liturgija treba oživjeti na razini dubinskoga iskustva, što znači i na imagi-

narnoj razini, na razini svijesti i osjećaja, mašte, sveobuhvatnoga iskustva ljepote i zahvaćenosti svetim. Liturgija treba povratak na čarobnu cjelovitost koja može oživjeti religioznu bit suvremenoga čovjeka i otkriti mu najintimnije razloge slavlja.

Na *koncu novoga vijeka*, o kojem je Guardini pisao, sluteći dolazak postmoderne, na kraju vijeka koji je zatirao čovjekovu simboličku, ludičku i religioznu narav, javljaju se nasušne potrebe ponovne integracije i otkrića istinskoga čovještva i istinske vjere.⁴⁸ Guardini je ne samo najavio, nego i anticipirao nužnu promjenu teološke paradigme u sklopu promijenjenoga kulturnog ozračja, koja se treba tješnje povezati s antropologijom te se neprestano vraćati mišljenju uvjeta mogućnosti autentičnoga iskustva liturgijskoga slavlja, kušajući osvjetliti potencijal čovjekove semiopoetske naravi i preko njega čovjekovu istinu. Guardinijeva zamisao prema kojoj liturgija treba pomoći modernomu čovjeku da ostvari »svoju najdublju bit, da bude ono što bi trebao i želio biti u skladu sa svojim božanskim pozivom – ‘sin Božji’«⁴⁹ – danas se iznova nalazi kao neodgodiv zahtjev. Valja živjeti liturgiju kao istinski poziv na milosni, božanski život. No, liturgija je također forma naše humanosti; u liturgiji pristupamo dubini i cjelini naše ljudske naravi. Stoga je liturgija igra velikoga sklada između istine o Bogu i čovjekove istine.

Nisu samo umjetnost i igra one koje trebaju rehabilitirati liturgiju, nego je i liturgija ona koja treba obnoviti igru i umjetnost kao prostore ozbiljenja čovjekove duhovnopovijesne zbilje. Igra sama po sebi ne može obnoviti liturgiju, niti postati teološki resurs – ostane li zapretna u zamke ideoloških strategija. Današnji su ljudi sve umorniji od sofisticiranih načina manipulacija koji falsificiraju igru, kao i od ideološko-političkih pretenzija te opće komercijalizacije. Traganje za istinskim oblicima igre u stvarnosti jest traganje za autentičnošću, jer je s propadanjem igre došlo i do narušavanja svega čovjekova kulturnog svijeta. Čovjek se iznova želi ozbiljiti u svojem identitetu *homo ludensa*. Međutim, otkrivajući se kao *ludens*, čovjek se dovodi pred još jednu drugu istinu o Bogu kao igraču (*Deus ludens*) i o liturgiji kao svetoj igri.⁵⁰

Liturgija kao umjetnost i igra eshatološki je dar. Liturgija unosi čovjeka u stanje otkupljenih; liturgija postaje put pronalaženja čudesnog čovjekova ozbiljenja. Igranje nije tek povratak našem biološkom i kozmičkom redu, već je ona slavljenička gesta zaziva svetoga, transcendirajući iskorak u *pre-ludij* vječnosti. Stoga, igrati se ne

⁴⁸ Upućujemo na djelo *Das ende der Neuzeit*, koje je Guardini objavio 1950. godine, a izašlo je i u hrvatskom prijevodu (*Konac novoga vijeka*, Verbum, Split, 2002.).

⁴⁹ R. GUARDINI, *Vom Geist der Liturgie*, str. 66.

⁵⁰ Usp. S. ZUCAL, *Per una filosofia della liturgia*, u: P. GIUSTINIANI, C. MATARAZZO, *Giocare davanti a Dio. L'universo liturgico tra storia, culto e simbolo*, Editoriale Comunicazioni soc., Napoli, 2006., str. 32.

znači iznova postati djetinjast, već se vratiti na vrela u kojima se zrcali sveto, a čovjek otvara transcendentnomu. Povratak svetoga u igru i umjetnost, posredstvom liturgije, zacijelo predstavlja novi korak u prevladavanju naslijeđa novovjekovlja. Kulturno stanje umjetnosti, igre i liturgije iznutra je uzajamno povezano i međusobno uvjetovano. Nema sumnje da je moralno propadanje igre duboko povezano s gubitkom smisla za slavlje. Zaborav slavlja u stvarnosti jest zaborav igre, igralačkoga pristupa svijetu i transcendenciji. Slaviti znači igrati se, živjeti cjelinu, obitavati u ozračju vedroga optimizma te iskonske otvorenosti svetomu. Kriza liturgijskih slavlja očituje se u napuštanju blagdanske zaigranosti i povratku u svakodnevnicu, pod jaram obveza i dužnosti. To je kriza pada u utilitarističku logiku kalkulirajućega razuma, koja ne pozna sretnost ne-isplativosti i ne-korisnosti. Racionalistički obrazac, koji se nametnuo kao mjera svega, pojavljuje se kao uzrok radikalne neslobode, skučenosti u funkcionalizam i utilitarizam, neosjetljivosti za sveto. Tehnička inteligencija, kao izravni plod racionalističkoga mentaliteta, čini se da je posve apsorbirala umjetnost, pretvorivši je u digitalni dizajn i igru, preoblikovavši je u kompjutorsku simulaciju. Razaranje umjetnosti i igre ujedno je gašenje poetike svetoga. Bez obrednoga slavlja, koje je kapilarno povezano sa svijetom umjetnosti i igre, ljudi kušaju duboki egzistencijalni zamor, jer više nema onoga što ih može doista pogoditi i preobraziti. Liturgija je pozvana zahvatiti svježinu na svojim vlastitim vrelima: otvarati neslućene dimenzije bivanja, neutralizirati ovaj svijet, a posred njega uspostavljati viši stupanj postojanja, prožet gratuitnošću i svetošću. Pozvana je izbavljati čovjeka iz tjeskoba svijeta i uvesti ga u blagoslovljeni zaborav u kojem se već čuti izobilje vječnosti.

Igralački i umjetnički egzistencijal, kojega je Guardini vješto ugradio u teološko poimanje *duha liturgije*, stvarno ima prilike biti čimbenikom obnove vjerskoga života koji u liturgiji pronalazi svoje vrelo. Liturgija pruža radosni pogled na svijet i čovjeka – kakvi bi trebali biti. Ona ga stavlja pred Božje lice i pred Božji pogled. Liturgija je svagda u sebi način bivanja »iz budućnosti«, koji oslobađa od tiranije utilitarizma. Liturgija radije odgaja da »postanemo poput djece« (usp. Mt 18,3). Guardianijeva fenomenologija liturgije, polazeći od umjetnosti i igre, u sebi nosi moć otkrića istinskoga slavljeničkog duha bogoslužja, njegovu potpunu, holističku dimenziju koja čitava čovjeka zahvaća u događaj i odatle mu pruža pogled u božanski život, ali i u njegovo vlastito biće. Taj pogled iz liturgije, pun smisla, a oslobođen od ciljeva, pre-ludij je vječnosti. Odatle, iz tog »djetinjega stanja«, a koje je stanje svetih početaka, nazire se ono buduće, što nadolazi s onu stranu svijeta i povijesti. U svjetlu te zaigrane ljepote, proizašle iz božanskoga života Trojstva, izranja čovjek i svijet kakvi bi trebali biti.

THE LITURGY AS ART AND PLAY FOR ROMANO GUARDINI

Ivica Žižić*

Summary

*In the study the author wants to examine and analyze the concepts of art and play and their analogous relationship with the liturgy on the basis of a phenomenologically formed opinion in *The Spirit of the Liturgy* by Romano Guardini. It is the phenomenology of art and play that moves toward the transcendental view of Christian worship. The first part of the paper deals with general characteristics of Guardini's theological thought, his sources and inspirations, as well as various historical-cultural and philosophical-theological profiles of Guardini's philosophical-theological contribution. The other two parts of the article approach the direct comparative analysis of liturgy as art and play by shedding light on its core theoretical components. In the end, the author makes another critical examination of Guardini's thought on the liturgy as art and play which is presented as a transcendental horizon from which spreads the view into the spirit of the liturgy.*

Keywords: Romano Guardini, the spirit of the liturgy, the liturgy as art, the liturgy as play.

* Izv. prof. dr. sc. Ivica Žižić, Catholic Faculty of Theology, University of Split, Zrinsko-frankopanska 19, 21000 Split, Croatia, izizic@kbf-st.hr